

KLÂSİK TÜRK ŞİİRİNDE TUĞRA VE BİR EDEBİ TÜR OLARAK TUĞRAIYYE

Ahmet TOPAL*

ÖZET

Hüsn-i Hat sanatının bir kolu olarak tuğra, şekli ve Osmanlı toplum hayatındaki fonksiyonu itibariyle Klâsik Türk şiirinin konularından biridir. Tamamen devlet adamının tuğrası vasfında yazılan tuğra konulu şiirler bir tür adını belirtecek şekilde *tuğraiyye* olarak adlandırılmalıdır. Bu makalede tespit edilen *tuğraiyye* örneklerinden hareketle türle ilgili tanım yapılmıştır. Ayrıca tuğranın yapısı ve şiirlerdeki tuğra tavsifleri üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: tuğra, *tuğraiyye*, klâsik Türk edebiyatı, kaside, edebi tür

TUGRA IN THE CLASSICAL TURKISH POETRY AND TUGRAIYYE AS AN EXAMPLE OF LITERARY GENRE

ABSTRACT

Being a branch of calligraphy, the imperial monogram (tugra) is one of the subject matters of the classical Turkish poetry with regard to its form and its function within the Ottoman social life. The poems written only to describe and praise the monogram of a statesman should be called *tugraiyye* implying the name of the genre. In this article, definition for the genre has been made considering the examples of *tugraiyye* which we could find out. Also we have studied the form of a monogram and descriptions of monogram in poems.

Key Words: tugra, *tugraiyye*, calassical Turkish literature, kaside, literary genre

* Arş. Gör. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tahmet@atauni.edu.tr

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic*
Volume 4/2 Winter 2009

Müşterek İslam kültürünün gereği klâsik Türk şiirinde yazıya ve Hüsn-i Hat sanatına ait bir çok unsur edebi malzeme olarak kullanılmaktadır. Hüsn-i Hat sanatında yazı çeşitleri ve harflerin yazılışı, birleşmeleri hakkında bilgi veren yer yer didaktik konulu manzum eserler¹, kelime kadrosunu yazı malzemelerinin ve hüsn-i hat sanatına ait terimlerin teşkil ettiği *kalemname/kalemiyye* olarak adlandırılan şiirler; hattatlar ya da hüsn-i hat sanatına ilgi duyan devlet adamları için yazılan manzumeler² bunlara örnek olarak gösterilebilir. Hüsn-i hat sanatının bir kolu olarak yazılan tuğralar için de şairlerin ilgi gösterdiği anlaşılmaktadır. Osmanlı siyasi ve sosyal hayatında kullanılan tuğralar, bir imza niteliğinde olmakla beraber, yüzyıllar boyunca bir sanat eseri olarak da kabul görmüştür. İçerisinde yer alan hükümdar isimleri ve zamanla eklenen ibareler hattatlar tarafından tuğranın kendine özgü kompozisyonu dikkate alınarak yazılmış; daha sonra bunlar müzehhibler eliyle işlenmiştir. Geleneksel sanatlarımız arasındaki yakınlığı/terkibi gösteren bu uygulamaların yanında tuğranın resmi divan şairleri tarafından da dikkatli bir gözlemlenip yeniden yorumlanmıştır. Tuğranın edebi malzeme olarak kullanılmasına geçmeden önce tuğrayla ilgili bazı bilgiler vermek faydalı olacaktır.

Tuğra kelimesinin aslı Oğuz Türkçesinde “Tuğrağ” kelimesidir. Kelimenin “tuğra” oluşu Oğuz Türkçesinde kelime sonundaki gırtlaktan gelen “ğ” harfinin dil kurallarına uygun olarak Osmanlı Türkçesinde düşmesinden kaynaklanmaktadır.³ Kelime Osmanlı Türkçesinde bu haliyle kullanılmış, aynı şekilde Arapça ve

¹ Hafızade adıyla da bilinen Ebu'l-Meali'ye (ö. 1582) ait **Risale-i Hat** adlı eser hüsn-i hat sanatının önemi, harflerin ölçüsü, birleşme şekilleri, mürekkep yapma ve kalem traş etme tekniği konusunda bilgiler veren 376 beyitten oluşan bir mesnevidir. **Risale-i Hat** Sadettin Eğri tarafından yayına hazırlanmıştır: **Kalem-den Kelama Risale-i Hat, Hafız-zade**, Haz. Sadettin Eğri, İstanbul, 2005, 167 s.; Benzer muhtevaya sahip bir başka eser de Firûz mahlasıyla tanınan Bâli'ye (1576'da sağ) aittir. **Mizân-ı Hat** ve **Firûznâme** adlarıyla tanınan eser 470 beyitlik bir mesnevidir. Eser, Ali Haydar Bayat tarafından yayına hazırlanmıştır: **Mizanü'l-Hatt, Firûz**, Haz. Ali Haydar Bayat, İstanbul, 2007, 155 s.

² Hattat Mustafa Rakım'ın (ö. 1826) ölümüne düşürülen tarihler için bk. Süleyman Berk, **Hattat Mustafa Rakım'da Celi Sülüs ve Tuğra Estetiği**, A. Ü., SBE, Doktora Tezi, Erzurum, 1999, 15-21; Hattatlar için yazılan bazı şiirler için ayrıca bk. Haydar Bayat, **Hüsn-i Hat Bibliyografyası**, İstanbul 2003, s. 12-15; Cevrî divanında yer alan *Der-Vasf-ı Hatt-ı Nesh u Teklif-i Ağa-yı Darüssaade* başlıklı kaside 10 beyitten oluşan hat konulu bir metindir. Hat sanatıyla ilgili terminolojinin kullanıldığı şiir darüssaade ağasının yazısına övgü konuludur. (Hüseyin Ayan, **Cevrî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni**, Erzurum, 1981, s. 137) Nefî divanında Sultan Murad hattını tavsif eden *Der-Vasf-ı Hatt-ı Humayun-ı Sultan Murad Han* adlı mesnevi 22 beyitten oluşmaktadır. Şiirin tamamı Sultan Murad'ın yazısına övgü mahiyetindedir (Metin Akkuş, **Nefî Divanı**, Ankara, 1993, s. 264-265)

³ Suha Umur, **Osmanlı Padişah Tuğraları**, İstanbul, 1980, s. 11.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Farsça'ya da geçmiştir. Kelimenin Arapça'daki karşılığı *tevkî'*; Farsça'daki karşılığı *nişandır*.

Tuğralar Osmanlı padişahlarının işaret ve imzası niteliğindedir. Osmanlılarda ilk kez Orhan Bey'de rastladığımız tuğralarda Çelebi Mehmed'e kadar yalnız hükümdarın ve babasının adı yer alırdı. Çelebi Mehmed zamanında "han" sözü ve II. Murad'dan itibaren "muzaffer daima" şeklinde bir cümle ilave edilmiş ve tuğra "Mehmed bin Beyazıd Han muzaffer daima" şeklini almış; hükümdar değiştikçe isimler de değişerek sonuna kadar bu şekliyle devam etmiştir. II. Süleyman döneminden sonra sağ yanlarına bir çiçek veya yaprak resmi konmuş, bu usul III. Ahmed devrinde daha da yaygınlaşmıştır. Padişahların yanı sıra sadrazamların, sadaret kaymakamlarının, mühim eyaletlerde bulunan vezirlerin tuğra şeklini andıran imzaları da vardı ki bunlara *pençe* denilirdi.⁴

Osmanlılarda *tuğra-ı garrâ*, *tuğra-ı hümayûn*, *nişân-ı âlişân*, *nişân-ı şerîf-i âlişân*, *tevkî'-i refî'*, *tevkî'-i refî-i hümayûn*, *misâl-i meymûn*, *âlâmet-i şerîfe* adlarıyla anılan tuğralar padişahın emrini kapsayan fermanlar, padişah tarafından bir hak veya imtiyaz verilen beratlar, padişah tarafından en yüksek derecedeki memurlukları tevcih eden menşurlar, ahidnameler, arazi tahrir defterleri, vakfiyeler üzerine nişancı veya tevkii denen kişiler tarafından yazılır ve paralara da basılırdı. 19. yüzyıldan sonra ise bir arma olarak bayraklara, pullara, nüfus hüviyet cüzdanlarına ve hatta binalara da basılmıştır.⁵

Klâsik Türk Şiirinde Tuğraiyye:

Tuğra Osmanlı toplumunun yukarıda bahsedilen sosyal ve siyasi alanlarında geçerliliğini sürdürürken aynı zamanda edebiyatın da konularından biri olmuştur. Bilindiği gibi, klâsik Türk şiirinin muhtevası incelenirken eldeki metinler ya şairlerin adlandırmalarından ya da araştırmacıların muhtevaya yönelik incelemelerinden hareketle bir tasnife tabi tutulmaktadır. Buna göre mesela, bir eser baharı anlatıyorsa *baharnâme/bahariye*, kışı anlatıyorsa *şitaiye*, bayramı anlatıyorsa *ıydiyye* olarak adlandırılır. Osmanlı edebiyatını bir disiplin içerisinde tanımaya yönelik bu tasnif aynı zamanda Osmanlı kültürünü tanımaya yönelik bir çabadır. Osmanlı'nın yaşam felsefesi, tercihleri, sosyal aktiviteleri bütün yaşamını kucaklayan edebi türlerin

⁴ Midhat Sertoğlu, *Osmanlı Tarih Lügati*, İstanbul, 1986, s. 345.

⁵ Sertoğlu, a.g.e., s. 345; amlf, *Osmanlı Türklerinde Tuğra*, İstanbul, 1975, s. 10.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

tanınmasıyla mümkündür.⁶ Bu nedenle tuğra muhtevalı şiirler Osmanlı şairinin estetik anlayışını, tuğranın şair muhayyilesinde harmanlanan farklı boyutlarını göstermesi bakımından önemlidir.

Kelime anlamı olarak “tuğraya dair, tuğrayla ilgili” anlamlarını kazanan *tuğraiyye* tabiri, Bosnalı Alaaddin Sâbit’in tuğrayı çeşitli yönleriyle tavsif ettiği şiirine verdiği başlıkta yer alır.⁷ Bu adlandırmanın aynı muhtevada yazılmış şiirler için bir tür adı olması teklif edilebilir.

Klâsik Türk edebiyatında *tuğraiyye* daha çok kasidelerin teşbip bölümlerinde işlenen bir türün adıdır. Redifin şiire muhteva yönünden katkısı düşünüldüğünde “nişan” ya da “tuğra” redifiyle yazılan kasideler de bu adla anılmalıdır. Bu tür kasidelerde tuğra sahibi devlet büyüğünün övgüsüne geçmeden önce devlet adamının tuğrası zaman zaman ayrıntısıyla tavsif edilir. “Nişân” yahut “tuğra” redifiyle yazılan tuğra konulu şiirlerde tuğra tavsifi teşbip kısımlarına nazaran azalmakla birlikte şiirin tümünde devam eder. Kasidelerin bütünü dikkate alındığında tuğranın şekli ve fonksiyonel özellikleri medhiye için bir teşbih unsuru olarak dikkat çeker.⁸ *Tuğraiyyelerde* şairin genel tavrı bir resim ve muamma olarak algıladıkları tuğrayı estetik açıdan değerlendirme, anlama ve övgüye yönelik bir malzeme olarak kullanma çabasıdır. Bu nedenle tuğranın genel görünüşünden içerisinde yer alan harflere kadar en küçük ayrıntıya bile mana verilmiştir. Eldeki örneklerin başlığında yer alan *vasf-ı tuğra*, *tavsîf-i tuğra*, *evsâf-ı tuğra*, *tarif-i tuğra* vb. ibarelerin varlığı bu tür metinlerde yer alan *tasvîrî* yahut *tavsîfî* anlatım tarzını ifade eder. Söz ya da yazıyla resim yapma, fotoğrafını çekme⁹ şeklinde de tarif edilen tasvîr aynı zamanda bir şeyin yalnız olduğu gibi değil biraz da şairce görüldüğü ve duyulduğu gibi anlatılmasıdır.¹⁰ Tuğranın şekli ve fonksiyonu etrafında şair muhayyilesi tarafından çeşitli edebi sanatlar vasıtasıyla geliştirilen yorumlar düşünüldüğünde, tavsife dayalı anlatım tarzının bu tür şiirlerin özellikle teşbip bölümlerinde başlıca anlatım tarzı olduğu söylenebilir.

⁶Metin Akkuş, “Osmanlı Kültürünün Tanıtılmasında Edebi Türlerin Önemi”, *Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları*, Erzurum, 2000, s. 41.

⁷Turgut Karacan, *Bosnalı Alaeddin Sabit, Divan*, Sivas, 1991, s. 273.

⁸Ahmet Mermer, “Divan Şiirinde Tuğra Tavsifleri”, *Bilig*, S.14, Yaz 2000, s. 89.

⁹Metin Akkuş, *Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası-Edebi Türler ve Tarzlar*, Erzurum, 2006, s. 250.

¹⁰Tahirü'l-Mevlevî, *Edebiyat Lügati*, İstanbul, 1994, s. 149.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Divanlarda Yer Alan Tuğraiye Kayıtları:

Divanlar üzerinde yapılan araştırmada tespit edilen *tuğraiye* örneği şiirler aşağıda görüleceği üzere divanların kasideler bölümünde yer almaktadır. İlk örneklerine 16. yüzyılda rastladığımız bu şiirler sonraki yüzyıllarda da yazılmış özellikle 18. yüzyılda bu türde bir hayli eser kaleme alınmıştır. Tespit edilen *tuğraiye* örneklerinin divanlardaki kayıtları kronolojik bir sırayla şöyledir:

Necâtî (ö. 1509): Klâsik Türk edebiyatında tespit edilen tuğra konulu ilk şiiri yazan Necâtî'dir. Şairin şehzade Mahmud vasfında yazdığı 51 beyitlik kasidesi “nişân” rediflidir.¹¹ Kasidenin teşbih bölümünü oluşturan 1-15. beyitleri tuğra tavsifine yöneliktir. Bu bölümde şair, tuğra ve fermanı tavsif ederken tuğranın şekline yönelik tasavvurlar geliştirir.¹² Necâtî'nin şiiri ilk örnek olması bakımından önemlidir fakat daha sonraki dönemlerde aynı konu etrafında yazılan şiirlerle karşılaştırıldığında tuğranın yapısıyla ilgili ayrıntılı tavsiflerde yetersiz kaldığı söylenebilir.

Bâlî (ö. 1594): Necâtî'nin şiirine benzer nitelikte “nişân” redifli bir başka şiir 16. yüzyıl şairlerinden Bâlî'ye aittir. “Kaside Beray-ı Nişancı Paşa”¹³ adını taşıyan şiir 21 beyitten oluşmaktadır. Bu şiir de Necâtî'nin şiiri gibi konu çerçevesinde değinilmesi gereken fakat sonraki yüzyıllarda yazılan örneklere nazaran tuğra tavsifinde yetersiz örneklerdendir.

Kelâmî (ö.1595): Kelâmî'nin şiiri “tuğra” redifini taşımaktadır. Şiir Bağdat valisi Çağalazade Yusuf Sinan Paşa için yazılmıştır. 25 beyitten oluşan şiirin tamamında tuğra şekil ve fonksiyon olarak genel bir tavsife tabi tutulmakla birlikte 8. beyitte Sinan Paşa'nın; 13. beyitte Sultan üçüncü Murad'ın tuğrasından bahsedilir. Şiir tespit edilen metinler arasında tuğra redifli tek örnek¹⁴ olması bakımından önemlidir.

Cevrî (1654): Cevrî divanında türe örnek teşkil eden üç manzume yer almaktadır. Üçü de nazım olan bu şiirlerden ilki Sultan İbrahim'in tuğrasının tavsif edildiği 7 beyitlik “Der-Ta'rif-i Tuğra-yı

¹¹ Ali Nihat Tarlan, *Necati Beg Divanı*, İstanbul, 1997, s. 79-83.

¹² Ahmet Mermer, “Necati Bey'in Nişan Kasidesi”, *İlmi Araştırmalar*, S.5, 1997, s. 208.

¹³ Betül Sinan, *Bali Çelebi ve Divanı (2b-35a), İnceleme-Metin*, Boğaziçi Ü., SBE, İstanbul, 2004, s. 124-127; Muhammed Yaşar, *Bali, Hayatı, Edebi Kişiliği, Divanının Tenkitli Metni*, S.Ü., SBE, Konya, 2005, s. 95-98.

¹⁴ Mustafa Karlitepe, *Kelami Divanı*, G.Ü., SBE, Ankara, 2007, s. 118-120.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009

Garrâ Bâ-Fermân”¹⁵ başlıklı şiidir. 13 beyitlik ikinci şiiir ve bu şiiirin devamı niteliğindeki 6 beyitlik “vasf-ı diğeri” başlıklı üçüncü şiiirler de yine Sultan İbrahim’in tuğrası vasfında yazılmıştır.¹⁶

Nâilî (ö. 1666): Nâilî divanında yer alan “Der-Sitâyîş-i Defterdar Ahmed Paşa”¹⁷ başlıklı şiiir bir *tuğraiyye* örneğidir. 19 beyitten oluşan şiiirin tamamında tuğranın yapısıyla ilgili ayrıntılı tavsifler yer alır. Şiiir ayrıca genel olarak hüsn-i hat terimleri bakımından da zengin bir kelime kadrosuna sahiptir.¹⁸

Sâbit (ö. 1712): Bosnalı Alaeddin Sâbit’in tuğra konulu şiiiri “Tuğraiyye Beray-ı Bahri Paşa”¹⁹ başlıklı 37 beyitlik kasidesidir. Kasidenin teşbip bölümünü oluşturan 1-22. beyitlerde tuğra tavsifi; 23-35. beyitlerde Bahri Paşa’nın övgüsü yer alır. Daha sonra yer alan son iki beyit dua beyitleridir. Dua bölümünün son beytinde Sâbit tuğra konusuna yer verirken tuğra karşılığında *tevkî’i* ve *damga* ifadelerini kullanır.

Nâbî (ö. 1712): Nâbî’nin *tuğraiyye* özelliği gösteren iki şiiiri vardır. Şiiirlerden ilki Cafer Paşa övgüsü hakkında yazılan 32 beyitlik kasidedir.²⁰ Kasidenin ilk 15 beyti tuğra tavsifine yöneliktir. Şairin diğeri şiiiri ise Abdî Paşa için yazdığı 17 beyitten oluşan kasidesidir.²¹ Şiiirin 1-9. beyitlerinde tuğra ve kısımlarının tavsifi, sonraki beyitlerinde Abdi Paşa’nın tuğra çekmedeki mahareti dile getirilir.

Kâmî (ö. 1724): Kâmî’nin şiiiri “Der-Hakk-ı Tuğra-yı Sultan Ahmed-i Sâni”²² başlığını taşımasına rağmen tuğra tavsifinde eldeki örneklere nazaran yetersiz görünmektedir. Tamamı 24 beyit olan şiiirde tuğra tavsifi Sultan Ahmed övgüsünün oldukça gölgesinde kalmaktadır.

Nedim (ö. 1730): Nedim’in “Der-Medh-i Tuğra-yı Sultan Ahmed-i Sâlis”²³ başlıklı kasidesi Sultan III. Ahmed hakkında bir medhiyedir. 39 beyitlik şiiirin teşbip bölümünü oluşturan ilk 11 beytinde sultanın tuğrası çeşitli benzetmelerle tavsif edilmiştir. Şiiirin

¹⁵ Hüseyin Ayan, **Cevrî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni**, Erzurum, 1981, s. 138.

¹⁶ Ayan, a.g.e., s. 139.

¹⁷ Haluk İpekten, **Naili Divanı**, Ankara, 1990, s. 126-127.

¹⁸ Şiiirin günümüz Türkçesine çevirisi ve şerhi için bk. Ali Alparslan, “Bir Tuğra Tavsifi”, **Türk Dili**, S.500, 1993, s. 127-134.

¹⁹ Karacan, a.g.e., s. 273-276.

²⁰ Ali Fuat Bilkan, **Nabi Divanı**, İstanbul, 1997, c. 1, s. 133-135.

²¹ Bilkan, a.g.e., s. 136-137.

²² Kezban Özyılmaz, **Kami, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni**, S.Ü., SBE, Konya, 1994, s. 15-17.

²³ Muhsin Macit, **Nedim Divanı**, Ankara, 1997, s. 66-69.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

12-22. beyitlerinde sultanın hattıyla ilgili; 23-36. beyitlerde ise devlet yönetimindeki başarısıyla ilgili değerlendirmeler yapılmıştır. 37-39 beyitler dua bölümüdür. Bu bölümde sultanın tuğrasından bir kez daha bahsedilir. Şiirin bütününde seyf ü kalem sahibi bir hükümdar tarifi vardır.

Seyyid Vehbî (ö. 1736): Vehbî, 38 beyitlik *tuğraiyye* örneği şiirinin²⁴ teşbîp bölümünü oluşturan 1-19. beyitlerde Sultan Ahmed'in tuğrasını tavsif eder. Şiirin geri kalan bölümlerinde Sultan Ahmed'in yazısı övülürken hükümdarın celî, gubarî, nesih, rika ve sülüsteki mahareti dile getirilir.

Mirzâ-zâde Ahmed Neylî (ö. 1748): Neylî'nin şiiri Kapudan Mustafa Paşa vasfında yazılmış bir medhiyedir. Şiir 9 beyitlik müzeyyel gazeldir.²⁵

Ârif Süleyman (ö. 1769/70): 18 yüzyıl şairlerinden olan Ârif Süleyman şairliğinin yanında müzehhiblik ve tuğrakeşlik de yapmıştır.²⁶ Şairin belki de bu uğraşlarının bir izdüşümü olan *tuğraiyyesi* "Kaside-i Mesneviyye Der Vâsıf-ı Tuğra"²⁷ başlığını taşıyan 14 beyit hacmindeki mesnevisidir. Şairin mesneviyi adlandırırken Klâsik Türk edebiyatı nazım biçimlerinden olan *kaside* terimine yer vermesi şiirinin övgüye yönelik olmasıyla ilgilidir. Şiir Sultan I. Mahmûd'un tuğrası vasfında yazılmıştır.

Şeyh Gâlib (ö. 1799): Şeyh Gâlib'in Sultan II. Selim'in tuğrasını tavsif ettiği *tuğraiyye* örneği şiiri "Tezkire-i Sâni-i Esbak Ârif Efendinin Dest-i Hattıyla Olan Tuğra-yı Padişâhî Vasfıdır"²⁸ başlığını taşımaktadır. 18 beyitlik şiirin bütününde tuğra söz konusu olmakla birlikte 1-8. beyitlerde tuğranın yapısı ve kısımlarıyla ilgili ayrıntılara yer verilmiş, çeşitli benzetmeler yapılmıştır.

Vâsıf (ö. 1824): Enderunlu Vâsıf'ın kaside nazım biçimiyle yazılan şiirinde²⁹ Hırka-ı Şerife takılan Sultan Selim'in tuğrası tavsif edilir. Tamamı 12 beyit olan şiirinde Vâsıf, özellikle 1-8. beyitlerde tuğrayla ilgili detaylı anlatımlara yer verir.

²⁴ Hamit Dikmen, *Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni*, A.Ü., SBE, Ankara, 1991, s. 69-70.

²⁵ Atabey Kılıç, *Mirzazade Ahmed Neyli ve Divanı*, İstanbul, 2004, s. 272-273.

²⁶ Mustafa Tankuş, *Arif Süleyman Divanı*, G.Ü., SBE, Ankara, 2002, s. 4.

²⁷ Tankuş, a.g.e., s. 113-114.

²⁸ Muhsin Kalkışım, *Şeyh Galib, Divan*, Ankara, 1994, s. 100-101.

²⁹ Rahşan Gürel, *Enderunlu Vasıf Divanı*, İstanbul, 2003, s. 210-211.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Tuğranın Yapısı ve Tuğraiyyelerde Tuğra Tavsifi³⁰

Tuğra sere (kürsü), beyze, tuğ, kol (hançer) olmak üzere dört bölümden oluşmaktadır:

1. Sere (Kürsü) : Tuğranın dört bölümünden ilkini teşkil eden asıl metin kısmıdır. Burada padişahın ve babasının adı yazılıdır. Kürsü adı da verilen sere önceleri dikdörtgene yakın bir şekilken II. Selim zamanında üstü daralarak üçgene benzer bir hale gelmiş, daha sonra kaidesi yuvarlaklaşmış ve son şeklini II. Mahmud'un tuğraları ile almıştır.

Şairler, tuğranın bu bölümüne değinirken sere yerine kürsi kelimesini tercih etmişlerdir. Kürsi'nin tuğra kısımlarından biri olmasının dışında değişik anlamları da vardır. **Kâmûs-ı Türki'**de kelimeyle ilgili çeşitli tanımlamaların yanında *oturulacak yüksekçe yer..; taht,*

*serir; arşın altında bir tabaka-ı semâ; kürsi-i hükümet/payitaht*³¹ gibi tanımlamalar da yer alır. Kelimenin bu anlamları divan şairinin, şiirlerinde hükümdarla ilişki kurmasını kolaylaştırmaktadır. Arif Süleyman'ın aşağıdaki beytinde yer alan *kafes, hümmâ, devlet* kelimeleriyle birlikte *kürsi* kelimesi taht anlamıyla beyitin tek başına bile bir hükümdar vasfında yazıldığını belli etmektedir:

Kafes-i kürsi-i mevzûn-heyet

*Lâne-i murg-ı hümmâ-yı devlet*³²

³⁰ Bu bölümde tuğranın kısımlarıyla ilgili şu kaynaklardan faydalanılmıştır: Hasan Özönder, **Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü**, Konya, 2003; Umut, a.g.e, s. 25-27; Berk, a.g.e, s. 100; Ahmet Mermer-Neslihan Koç Keskin, **Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 2005, s. 110-111; <http://ebrar.files.wordpress.com/2006/12/tugrakisim.jpg> (E.T. 24.03.2008)

³¹ Şemseddin Sami, **Kamus-ı Türki**, 13. bs., İstanbul, 2004, s. 1157-1158.

³² Tankuş, a.g.e, s. 113.

Turkish Studies

International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009

Ârif Süleyman

Nabî, tuğra bölümü kürsiyle birlikte kürsi-i semâ tamlamasına aynı beyitte yer verir.

Cevher³³-i harfî hicâb-âver-i yâkût-ı bihişt

Kürsî-i resmi tezelzül-dih-i kürsî-i semâ³⁴

Nâbî

Tuğranın bu kısmı, içerisinde hükümdar isminin yer alması bakımından önemlidir. Şairler bu nedenle sereyle ilgili tavsiflerde zaman zaman hükümdar isimlerini de zikrederler. Enderunlu Vasıf bu kısımda yer alan Süleyman ismini verirken muvaşşah (akrostiş)³⁵ benzeri bir tarzla tuğranın bu bölümünün resmini çizer:

Perîşân zülf-i dehre şânedir dendâne-i sîni

Ki üstün lâmu kasr-ı şâna bâdi-i metânetdir

Dü zîbâ cevher-i yâsı gül-i maksûda şebnemdir

Çü mîl-i sürme mîmi çeşm-i halka ankâ-yı sıhhatdir

Sevâd-ı nokta-ı hâsı ruh-ı unvâna müşgîn-hâl

Derûn-ı nûnu fağfûr-kâse-i sahbâ-yı himmetdir

Eger teşbîh olunsa kâmet-i hûbâna ber-câdır

Kad-ı mevzûn-ı elfi hem-çü elf-i istikâmetdir³⁶

Vâsıf

³³ Öz, esas, ana anlamlarında da kullanılan *cevher* harfin veya motifin hiçbir ek, katkı, müdahale görmemiş yalın şeklidir. (Özönder, a.g.e., s. 24.)

³⁴ Bilkan, a.g.e., s. 133.

³⁵ Arapça *vişah* kökünden *süslenmiş, süslü, giyinip kuşanmış* manalarıyla türetilen *muvaşşah* kelimesi edebi terim olarak bir manzumeyi mısraların veya beyitlerin baş tarafına, ortasına veya sonuna yerleştirilen harf, hece veya kelimeler marifetiyle gizli bir isim ya da ifade oluşturmaktır. Bu ifade şairin kendi ismi, şiiri ithaf ettiği kişinin ismi olabileceği gibi herhangi bir kelime veya cümle de olabilir. (O. Kemal Tavukçu, "Muvaşşah (Akrostiş)", **Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler**, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin, İstanbul, 1998, s. 221.)

³⁶ Şiirle ilgili değerlendirme için bk. Gürel, a.g.e., s. 174.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

2. Beyze: Tuğranın sol tarafında bulunan ve genellikle “han” ve “bin” kelimelerindeki “nun” harflerinin, bazen de başka bir kelimedeki “dal” harflerinin teşkil ettiği kavislerin adıdır. Bazı tuğralarda beyzeler, tuğra şeklini tamamlayan işaretlerden olup hiçbir harf ifade etmezler. Muzaffer kelimesi tuğraya girdikten sonra bu kelimedeki “rı” (ر) harfi sola doğru beyzeleri keserek uzamıştır. İç beyzenin ortasında *daima* (دائما) kelimesi yazılıdır.

Tuğraiyyelerde beyze kelimesi tek başına kullanıldığı gibi daha çok *beyze-i tâvûs*, *beyze-i ümmîd*, *bedr-i beyze*, *beyza-ı zîbâ*, *beyze-i beyzâ*, *beyze-i dil-keş*, *beyzâ-ı tâvûs-ı cevlân*, *beyzâ-ı tuğra*, *beyza-ı tâvûs-ı cennet*, *beyzâ-ı beyzâ-ı nûr*, *beyzâ-ı tâvûs-ı bihişt*, *beyzâ-ı murg-ı anka* gibi tamlamalarda kullanılır. Kelimenin *yumurta*; *haya*; *demir başlık*³⁷ gibi anlamları beyzeyi, oval yapısı bakımından tuğranın genel görünüşü etrafında geliştirilen kuş imajının bir parçası haline getirir.

Bahâr-ı ma'deletden gül gül olmuş zîr ü bâlâsı

*Beyzâ-ı beyzası san beyza-ı tâvûs-ı cennetdir*³⁸

Şeyh Gâlib

Beyze, şekli dolayısıyla gökyüzü unsurlarıyla beraber de kullanılır. Seyyid Vehbî ve Nâbî birbiri içerisinde yer alan iç ve dış beyzeleri tavsif ederken klâsik Türk edebiyatının felek tasavvuruyla ilgi kurarlar:

Biri biri içinde beyzalardan anla kim eflâk

*O tuğranın olur ser-geşte-i mazmûn-ı fermânı*³⁹
Vehbî

Beyzalar devr-i felek gibi metin ü muhkem

*Birbiri içre letâfetle çekilmiş ber-câ*⁴⁰
Nâbî

Beyzenin gökyüzü unsurlarıyla beraber kullanılması Cevrî'de beyze/güneş; Sâbit'te beyze/ay ilişkileriyle kendini gösterir.

³⁷ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lugat*, Ankara, 2004, s. 97.

³⁸ Kalkışım, a.g.e., s. 100.

³⁹ Dikmen, a.g.e., s. 70.

⁴⁰ Bilkan, a.g.e., s. 133.

Ne tuğra beyza-ı beyzası hûrşîd

Ne tuğra zülfesi gîsû-yı hûrâ⁴¹

Cevrî

Miyânından dü-pâre itdi bedr-i beyzenün resmin

Benân-ı Ahmed-âsâ şekl-i şemşîr-i zafer-bahşâ⁴²

Sâbit

Sâbit ayrıca beyzeyi bir sade fe beyzenin içinde gizli olan hükümdar ismini bu sade fin içindeki inciye benzettir. Eldeki örnekler arasında yalnızca Sabit'te rastlanan bu tasavvur şaire has orijinal bir kullanımdır:

Sadefdür beyze-i dil-keş n'ola çıksa derûnundan

Şehinşâh-ı cihânın ismi gibi lû'lû-ı lâlâ

Sâbit

3. Tuğ ve Zülfe: Tuğranın üst kısmında yer alan “elif” harfi şeklinde çizgilerin adıdır. Bunlar her zaman elif harfi olmayıp bazen “lam” harfi, yahut “zı” (ذ) harfinin elifi olurlar. Bunlara elif yahut *elif-lâm* adı da verilir. Tuğ yerine *elif-lâm* tabirine yalnız Seyyid Vehbi'nin şiirinde *lâm-elif* şeklinde bir kullanımda rastlıyoruz:

Çizerdi lâm-elif lâmiyyesin anmazdı şerminden

Olurdu kâmet-i Tuğrâyi ham çün elf-i dîvânı⁴³

Vehbî

Lâm-elif tabirine yer vermese de bu beyite kelime kadrosu bakımından benzeyen başka bir beyit Neylî'nin beytidir. Bu benzerlikler türün ortak terimlerle geliştirildiğini göstermesi bakımından önemlidir:

⁴¹ Ayan, a.g.e., s. 138.

⁴² Karacan, a.g.e., s. 274.

⁴³ Dikmen, a.g.e., s. 70.

Hemîşe lâm-ı zülfü meşk ider tuğrâ-yı garrâyı

Sebak vermiş meger lâmiyyesinden ana Tuğrâyî⁴⁴

Neylî

Ahmet Mermer, Neylî'nin beytini "Zülfün lamı, gösterişli tuğrayı meşk eder, meger Tuğrâyî, ona Lamiyye kasidesinden ders vermiş" şeklinde günümüz Türkçesine aktararak beyitteki *lamiyye* tabirinin Tuğrâyî'nin (ö. 1120) *Lamiyyetü'l-Acem* adlı kasidesini ifade ettiğini dile getirir.⁴⁵

Bazı tuğralarda tuğların bir kısmı hiçbir harf ifade etmeyen, sadece tuğranın şeklini tamamlayan işaretlerdir. Tuğların yanlarındaki flama şeklindeki kavislere "zülf" veya "zülf" adı verilir. Hat ve tezhipte de kullanılan zülfe, süs olmaktan daha çok başlangıcı olan noktanın önce konularak bundan o harfin çekileceğini gösterir. Zülfe klâsik Türk şiirinde *saç, yüzün iki yanından sarkan saç* demektir.⁴⁶ Bu yüzden zülfe, Tuğra konulu şiirlerde de saçın çeşitli şekillerini ifade eder.

N'ola çıksa firâz-ı nerdübân-ı kasr-ı ikbâle

Elifler tuğlarıdır zülfeler gîsû-yı müstesnâ⁴⁷

Sâbit

O perçem zülfeler kim dönmüş anun pîşgâhında

Ser-i Kirsî ham-ı çevgâna düşmüş gûy-ı galtâna⁴⁸

Nedim

'Anberîn zülf gibi 'ârız-ı cânân üzre

Görinür safha-ı beyzâda semen-sâ tuğrâ⁴⁹

Kelâmî

4. Tuğranın Kolları (Hançere): Beyzelerin devamı niteliğindeki muzaffer kelimesinin üzerinden geçerek sağa doğru paralel bir şekilde uzanan kısımlara verilen isimdir. Bunlara hançere

⁴⁴ Kılıç, a.g.e., s. 272.

⁴⁵ Mermer, 2000, a.g.e., s. 94.

⁴⁶ İskender Pala, *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, Ankara, s. 539.

⁴⁷ Karacan, a.g.e., s. 273.

⁴⁸ Macit, a.g.e., s. 67.

⁴⁹ Karlıtepe, a.g.e., s.126

adı da verilir. Tuğranın vakar, ihtişam ve saltanatlı görünümünü artıran kısımdır.

Tuğrayla ilgili bu bölümlerin yanında bazı tuğraların sağ üst tarafındaki boşluğa bazı padişahların mahlasları da yazılmıştır.

Tuğra tavsiflerinde hançere hemen her zaman hançer ve tığ (kılıç) kelimesiyle birlikte ya da onu çağrıştıracak şekilde kullanılmıştır.

*Çü seyf-i elf-i İslambôl tîg u hançeri gûyâ
Çekilmiş beyze-i fûlâddan şemşîr-i nusretidir⁵⁰
Vâsîf*

*Ol iki hançere-i bî-hemtâ
Beyzâdan çekme iki tîg-âsâ⁵¹*

Ârif Süleyman

Klâsik Türk edebiyatında tuğranın bölümleriyle ilgili bu ayrıntıların yanında tuğranın genel görünüşüyle ilgili zamanla klişe halini alarak bir gelenek oluşturduğu anlaşılan zengin sayılabilecek çeşitli tasavvurlar geliştirilmiştir. Genel görünüşü itibariyle tuğra, daha çok tavus, anka, hüma, tûtî, simurg gibi divan şiirinde sık sık adı anılan kuşlara benzetilmiştir. Tuğra etrafında bu tasavvurun geliştirilmesinde tuğranın doğan ve kartal kuşunu temsil ettiği; Oğuz Han'ın işaretinin kanatları açık bir kartal olduğu⁵² söylentilerinin etkili olduğu düşünülebilir. Ayrıca Hüsn-i Hat sanatında tavus kuşu şekline sokulmuş ve süslenmiş yazı kompozisyonu tavuslu yazı adıyla anılmıştır.⁵³ Yine hüsn-i hat sanatına dair bir tabir olan ve tavus kanadı anlamına gelip çok güzel yazılar için kullanılan *cenâh-ı tavûs*⁵⁴ tamlaması da bu benzetmeleri anlamada yardımcı olabilir. Tuğra etrafında geliştirilen bu tasavvur tuğra/kafes benzetmesinde de kendini gösterir. Vasîf'in tuğraiyyesi bu benzetmelerle başlar:

⁵⁰ Gürel, a.g.e., s. 211.

⁵¹ Tankuş, a.g.e., s. 113.

⁵² Sertoğlu, 1975, a.g.e., s. 4.

⁵³ Özönder, a.g.e., s. 194.

⁵⁴ Ebru Süsler, *Hat Sanatı Açısından Tuhfe-i Hattatin*, M.Ü., GSE., İstanbul, 2004, s. 20.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

*Kıyas etme cenâheyn-i nişân-ı şân ü şevketdir
Süzülmüş sayd-ı murgı nâm için ankâ-yı devletdir*

*Hümâdır der-kafes nâm-ı hümâyun zeylde yâhod
Nukûş-reng-i gûn-â-gûn ile tâvûs-ı cennetdir⁵⁵*
Vâsıf

*Gören barmaklı bir gül-zârda tûtî hayâl eyler
Berât üzre midâd-ı sebz ile nakş itseler farzâ⁵⁶*
Sâbit

*Zihî sîmurg-ı zerrîn-pençe-i kâf-ı mehâbet kim
Gelür hem-çün piristû heybetinden lerze hâkâna⁵⁷*
Nedim

Necati, tuğrayı tavsif ederken şekli dolayısıyla armut, saç ve kaş benzetmelerine yer verir.

*Emrûd şekl olmaz idi ey bihâl-i lutf
Olmasa bâğ-ı saltanatunda semer nişân* ⁵⁸

*Çekdi çevürdi kendüyi ey sîm-ber nişân
Müşgîn kaşuna benzemek ister meger nişân*

*Zülfüne benzemek ile küllî vücûh ile
Ey dil-rübâ kenarda olur meger nişân⁵⁹*
Necâti

⁵⁵ Gürel, a.g.e., s. 210-211.

⁵⁶ Karacan, a.g.e., s. 274.

⁵⁷ Macit, a.g.e., s. 67.

⁵⁸ Tarlan, a.g.e., s. 81.

⁵⁹ Tarlan, a.g.e., s. 82.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

Tuğranın fonksiyonu itibariyle hükümdarın imzası niteliğinde olması, tavsifinde güç ve ihtişam belirten kelime ve tamlamalara başvurulmasını gerektirmiştir. Bu nedenle tuğranın Süleyman peygamberin mührüne ve Hz. Ali'nin kılıcı Zülfikâr'a benzetilmesi bir klişe halini almıştır.

Nişân-ı câhına ins ü peri münkâd olup dâim
*Musahhar eyleye mühr-i Süleyman gibi dünyayı*⁶⁰
 Neylî

Temâşâ itmeyenler resmine baksun da seyr itsün
*Musahhar-sâz-ı ins ü cinn olan mühr-i Süleymânî*⁶¹
 Vehbî

Zülfikâr-ı 'Alîye olsa müşâbih yiridür
*Nass-ı kâtı' gibi hükmin ider icrâ tuğrâ*⁶²
 Kelâmî

Sonuç

Klâsik Türk şiirinde tuğra ve tuğra kısımları genel olarak şiirin konularından ve malzemelerinden olmakla birlikte doğrudan tuğra anlatımı etrafında yazılan şiirler de vardır. Bosnalı Alaaddin Sâbit'in kendi şiirini adlandırmasından hareketle bu şiirlere edebi tür olarak *tuğraiyye* ismi teklif edilebilir. Divan şairinin resme yönelik dikkatlerini yansıtan *tuğraiyyeler*, genel görünüşleri itibariyle devlet adamları için yazılmış birer medhiyye olmakla birlikte özellikle teşbiip bölümleri anlatım tarzı olarak tavsife yönelik şiirlerdir. 16. yüzyıldan sonra daha çok kasidelerin teşbiplerinde görülen ya da "nişân", "tuğra" redifleriyle yine kaside şeklinde yazılan bu şiirlerde tuğra genel görünüşü ve kısımlarıyla birlikte tavsif edilmiştir. Ârif Süleyman divanında yer alan mesnevi nazım biçimiyle yazılmış tuğra konulu şiir, konunun farklı nazım biçimleriyle yazılmış örneklerinin olabileceğini düşündürmektedir.

⁶⁰ Kılıç, a.g.e., s. 273.

⁶¹ Dikmen, a.g.e., s. 69.

⁶² Karlıtepe, a.g.e., s. 118.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
 and History of Turkish or Turkic
 Volume 4/2 Winter 2009*

Tuğra konulu şiirlerin terminolojisi takip edildiğinde bu şiirlerde Hüsn-i Hat sanatına ait terimlere fazlaca yer verildiği görülecektir. Klâsik Türk edebiyatında harf, yazı ve güzel yazıya ait unsurların kullanımı, bu sanat etrafında gelişen edebi türlerin tespiti tuğra konulu şiirlerin klâsik Türk edebiyatındaki yerini de belirlemekte faydalı olacaktır.

KAYNAKÇA

- AKKUŞ, Metin, **Nef'î Divanı**, Ankara, 1993
- AKKUŞ, Metin, "Osmanlı Kültürünün Tanıtılmasında Edebi Türlerin Önemi", **Osmanlı Edebiyatı Araştırmaları**, Erzurum, 2000.
- AKKUŞ, Metin, **Klasik Türk Şiirinin Anlam Dünyası-Edebi Türler ve Tarzlar**, Erzurum, 2006.
- ALPARSLAN, Ali, "Bir Tuğra Tavsifi", **Türk Dili**, S.500, 1993, s. 127-134.
- AYAN, Hüseyin, **Cevrî, Hayatı, Edebi Kişiliği, Eserleri ve Divanının Tenkitli Metni**, Erzurum, 1981.
- BAYAT, Ali Haydar, **Hüsn-i Hat Bibliyografyası**, İstanbul, 2003
- BAYAT, Ali Haydar, **Mizanü'l-Hatt, Fîrûz**, İstanbul, 2007, 155 s.
- BERK, Süleyman, **Hattat Mustafa Rakım'da Celi Sülüs ve Tuğra Estetiği**, Atatürk Ü., SBE, Doktora Tezi, Erzurum, 1999
- BİLKAN, Ali Fuat, **Nabi Divanı**, İstanbul, 1997.
- DİKMEN, Hamit, **Seyyid Vehbî ve Divanının Karşılaştırmalı Metni**, Ankara Üni, SBE, Doktora Tezi, Ankara.
- EĞRİ, Sadettin, **Kalem-den Kelama Risale-i Hat, Hafız-zade**, İstanbul, 2005.
- GÜREL, Rahşan, **Enderunlu Vasıf Divanı**, İstanbul, 2003.
- İPEKTEN, Haluk, **Naili Divanı**, Ankara, 1990.
- KALKIŞIM, Muhsin, **Şeyh Galib, Divan**, Ankara, 1994.
- KARACAN, Turgut, **Bosnalı Alaeddin Sabit, Divan**, Sivas, 1991.
- KARLITEPE, Mustafa, **Kelami Divanı**, Gazi Ü., SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2007.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*

- KILIÇ, Atabey, **Mirzazade Ahmed Neyli ve Divanı**, İstanbul, 2004.
- MACİT, Muhsin, **Nedim Divanı**, Ankara, 1997.
- MERMER, Ahmet, "Divan Şiirinde Tuğra Tavsifleri", **Bilig**, S.14, Yaz 2000.
- MERMER, Ahmet "Necati Bey'in Nişan Kasidesi", **İlmi Araştırmalar**, S.5, 1997.
- MERMER, Ahmet-Koç, Keskin Neslihan, **Eski Türk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü**, Ankara, 2005, s. 110-111.
- ÖZÖNDER, Hasan, **Ansiklopedik Hat ve Tezhip Sanatları Deyimleri, Terimleri Sözlüğü**, Konya.
- ÖZYILMAZ, Kezban, **Kami, Hayatı, Eserleri, Edebi Kişiliği ve Divanının Tenkitli Metni**, Selçuk Ü., SBE, (Yüksek Lisans Tezi), Konya, 1994.
- PALA, İskender, **Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü**, Ankara.
- SERTOĞLU, Midhat, **Osmanlı Tarih Lügati**, İstanbul, 1986
- SERTOĞLU, Midhat, **Osmanlı Türklerinde Tuğra**, İstanbul, 1975.
- SİNAN, Betül **Bali Çelebi ve Divanı (2b-35a), İnceleme-Metin**, Boğaziçi Ü., SBE, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2004.
- SÜSLER, Ebru, **Hat Sanatı Açısından Tuhfe-i Hattatin**, Marmara Ü., GSE., Yüksek Lisans Tezi, İstanbul.
- Tahirü'l-Mevlevî, **Edebiyat Lügati**, İstanbul, 1994.
- TANKUŞ, Mustafa, **Arif Süleyman Divanı**, Gazi Ü., SBE, Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2002.
- TARLAN, Ali Nihat, **Necati Beg Divanı**, İstanbul, 1997.
- TAVUKÇU, O. Kemal "Muvaşşah (Akrostiş)", **Kültür Tarihinde Gizli Diller ve Şifreler**, Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin, Picus Yay., 1. bs., İstanbul, Ocak 1998.
- UMUR, Suha, **Osmanlı Padişah Tuğraları**, İstanbul, 1980.
- YAŞAR, Muhammed, **Bali, Hayatı, Edebi Kişiliği, Divanının Tenkitli Metni**, Selçuk Ü., SBE, Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005.

Turkish Studies

*International Periodical For the Languages, Literature
and History of Turkish or Turkic
Volume 4/2 Winter 2009*